

П. Б. Ткач,

Національна академія Національної гвардії України, м. Харків

С. В. Мясоедова,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ГРАМАТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПРОПОЗИТИВНОГО ЗМІСТУ В СТРУКТУРІ ПРЕФЕРЕНЦІЙНИХ КОНСТРУКЦІЙ

У статті проаналізовано особливості граматичної репрезентації пропозитивного змісту в структурі преференційних конструкцій. Виявлено, що одним із важливих чинників формування преференційного значення в структурі висловлення є морфологічні механізми представлення пропозитивного змісту.

Ключові слова: преференційні конструкції, пропозитивний зміст, структура.

В статье проанализированы особенности грамматической репрезентации пропозитивного содержания в структуре конструкций предпочтения. Установлено, что одним из важных факторов формирования значения предпочтения в структуре высказывания являются морфологические механизмы представления содержания пропозиций.

Ключевые слова: конструкции предпочтения, содержание пропозиции, структура.

This article deals with the peculiarities of grammatical representation of sentential content in the structure of preferential patterns. The author of this work outlines that one of the important factors in the formation of preferential meaning in the structure of the phrase is the representation of morphological mechanisms of sentential content.

Key word: preferential patterns, sentential content, structure.

Як засвідчує огляд наукових праць із синтаксису, конструкції зі значенням преференційності не становили окремого предмета дослідження у синтаксисі речення й тексту. Дослідники зверталися до них лише у зв'язку з аналізом інших синтаксичних конструкцій. Саме це і визначає актуальність цього дослідження.

Мета розвідки – виявити особливості граматичної репрезентації пропозитивного змісту в структурі преференційних конструкцій.

Найбільш адекватною формою втілення значення преференційності є складне речення. Ідеться про представлення двох пропозицій в структурі предикативних частин складного речення, експлікацію, коли в цьому є потреба, порівняльної оцінки й мотиву вибору на користь однієї з двох згаданих пропозицій, у тому числі із залученням предикативної частини, як, наприклад, у преференційних складних реченнях з підрядними зумовленості. Складне речення може відбивати й результат вибору мовця – вказувати на реалізацію обраної ситуації, її здійснення. У сучасних синтаксичних дослідженнях конструкції зі значенням преференційності виділяють у межах складнопідрядних прикомпаративних речень із опорними компаративами **краще, скоріше**.

Однотипні за змістом предикативні частини у складі преференційної конструкції можуть мати як однакову синтаксичну будову, так і різну, якщо засоби репрезентації пропозитивного змісту в них будуть різні. Так, у висловленні *[Він (Ібрагім) оточував себе тільки гарним... Не любив євнухів. Ненавидів наругу над людською природою.] Людину **ліпше** вбити, **ніж** калічити* (П. Загребельний) обидві предикативні частини побудовані за однокомпонентними структурними схемами.

Обидві двоскладні за будовою частини, симетричні їх змісту, бачимо в реченні: *[Кум: А втім, ви тепер нам не потрібний, молодий чоловіче...] І взагалі **лучче** б ви вдарили мене з дванадцятидюймовою гарматою в самісіньке моє серце, **ніж** [ви] прийшли з таким повідомленням...* (М. Куліш).

Однотипний зміст утілений у різних за синтаксичною будовою предикативних частинах – односкладних або двоскладних – у реченнях: *[Катря. Михайло! Ти мені дорікаєш?] О, **краще** б ти мене вдарив у груди, **ніж** почути [мені] оце слово!* (М. Старицький).

Пропозитивний зміст може репрезентуватися в структурі предикативних частин преференційних конструкцій у різний спосіб. Оскільки у преференційних конструкціях зіставляються не окремі предмети, а цілі ситуації, події, у зіставні стосунки вступають предикатні лексеми, репрезентовані найчастіше за допомогою інфінітива. Предикативні частини в таких конструкціях, зокрема в преференційних конструкціях із компаративом **краще**, є односкладними: інфінітив виступає головним членом односкладного речення обох частин, наприклад: *[Олексій.] Вона каже: **лучче** їй світ за очима піти, **чим** за тебе* (Г. Квітка-Основ'яненко).

В односкладних реченнях такого типу головний член виражений дієсловом у формі інфінітива і звичайно не містить суб'єктного поширювача, оскільки форма інфінітива виражає імперсональність, тобто неспіввіднесеність з яким-небудь конкретним виконавцем у своєму основному значенні [2, с. 211], наприклад: ***Краще** битися орлом, **ніж** жити зайцем* (Прислів'я та приказки). Форма інфінітива формує ірреальне об'єктивно-модальне значення. А отже, зміст речень з інфінітивною структурою не має часової проекції на дійсність. Відсутність суб'єкта і темпоральної проекції сприяють формуванню узагальненого значення, що надає преференційному висловленню сентенційності.

На відміну від преференційних конструкцій із компаративом **краще**, пропозиції конструкцій з компаративом **скоріше (швидше)** не репрезентуються інфінітивом, а представляються фінітними дієсловами, зокрема теперішнього і майбутнього часу: *Вони **швидше** поділять наші шкури, **ніж** свої лани! [– стоїть гнівний поміж людьми і важкими словами прибиває райдужний димок мрій, як весняний дощ прибиває куряву]* (М. Стельмах); *Бабуся говорила тихо, І Михайло **швидше** угадував, **ніж** чув її слова* (В. Собко). Це пояснюється

тим, що висловлення такого типу репрезентують етап прийняття рішення і не набувають того ступеню узагальнення, як висловлення з **краще**.

Пропозиції предикативних частин преференційної конструкції можуть репрезентуватися іменними лексемами, наприклад: [Герасим. *Обікрали... ограбили... Пропала земля Смоквинова! Нащо ви мене зняли з вірховки?*] **Краще** смерть, **ніж** така потеря! (І. Карпенко-Карий), пор. : *Краще* померти, *ніж* загубити; *Лучче* честь, *ніж* безчестя (Номис), пор. : *Лучче* бути чесним, *ніж* безчесним;

Субстантивні лексеми, які в таких преференційних конструкціях репрезентують семантичні предикати, тобто є предикатними лексемами, мають віддієслівне або відад'єктивне походження і позначають ситуацію, дію, стан, процес та ін. На відміну від дієслів або прикметників, вони мають менші можливості в поширенні суб'єктивними лексемами, тому останні в таких преференційних висловленнях, як правило, відсутні (хоча можуть репрезентуватися в попередньому контексті). Через це зміст цих висловлень набуває узагальненості: це стосується будь-кого. Узагальненість змісту преференційних висловлень із субстантивними лексемами, як і з інфінітивними, надає їм сентенційності [3, с. 47].

Як було показано, субстантивні лексеми у складі преференційних конструкцій можуть легко замінюватися дієсловами та прикметниками (дієприкметниками) в супроводі дієслова-зв'язки без будь-якої втрати смислових відтінків. Субстантивна лексема у складі предикативних частин преференційного висловлення може бути й не віддієслівного походження. У такому разі вона у своєрідний спосіб позначає ситуацію чи процес: а саме через позначення їх учасника. Такий спосіб репрезентації пропозитивного змісту описаний В. Г. Гаком [4], пор. : *Я запізнився через транспорт* = *Я запізнився через зупинку транспорту (погану роботу транспорту)*.

Так, у збірнику «Прислів'я та приказки» подається кілька варіантів одного прислів'я, наприклад: **Краще** хліб з водою, **ніж** паляниця з бідом (Прислів'я та приказки). У конструкціях такого типу легко встановлюється випущена предикатна лексема, що й дозволяє говорити про пропозитивність змісту предикативних частин і формування у висловленні преференційного значення, пор. : **Краще** хліб їсти з водою, **ніж** [їсти] буханець з бідом (Прислів'я та приказки).

Якщо для преференційних висловлень узагальненого змісту більш пристосованими є конструкції, що містять у предикативних частинах інфінітив або субстантивну лексему віддієслівного або відад'єктивного походження, у тому числі субстантивні лексеми на зразок **хліб**, **паляниця** у наведеному прикладі, то висловлення конкретної семантики вимагає іншого представлення пропозиції. У таких конструкціях пропозиції предикативних частин виражаються за допомогою особових, або дієвідмінюваних дієслів, а також за допомогою фінітних дієслів-зв'язок у сполученні з іменними формами. Головною семантичною ознакою таких реченнєвих структур є виражений взаємозв'язок дії з її виконавцем або слухачем – реальним або гіпотетичним. Цей взаємозв'язок здійснюється завдяки категорії особовості/безособовості [2, с. 157]. Категорія особовості відіграє важливу роль у преференційних конструкціях, оскільки вона співвідносить зміст висловлення з мовцем, адресатом або тим, хто не бере участі в ситуації мовлення, кожен із яких може бути семантичним суб'єктом: [Захарко.... *А, це вже Василь повертається. Гарзд! Коли Василь винен перед тобою, Домахо, то]* **швидиш** ця хата завалиться, **ніж** ти вийдеш з неї! (М. Кропивницький).

Так, І особа однини дієслова (дієслова-зв'язки) вказує на те, що мовець є семантичним суб'єктом і здійснює вибір: [Не буду я, сину, коритись чортзна-кому.] **Краще** [я] **пиду** у люди та людям **поорюся** й **поклонюся**, **ніж** мені їй кланятись за шматок хліба, [що від тебе заробила] (Панас Мирний).

Використання у преференційних конструкціях дієслів у формі II та III особи відображає процес вибору «за іншого» («за інших»), тобто того, що буде робити слухач або інша особа. Це відповідає комунікативній настанові мовця як суб'єкта преференції спонукати слухача до здійснення вибору (його чи власного) або висловити побажання чи вимогу щодо іншої особи: [Катря. Михайло! *Ти мені дорікаєш?*] **О, краще** б **ти** мене **вдарив** у груди, **ніж** почути те слово! (М. Старицький).

Особові займенники у головній частині вживаються разом із фінітними формами й покликані позначати самого мовця – я, слухача (адресата) – ти, до якого звертається мовець, або іншу особу – він, про яку йдеться у висловленні.

Важливу роль в оформленні предикативних частин преференційних конструкцій відіграє модально-часовий план кожної з них, який корелює з особливостями семантики – із вираженням у висловленні преференційного значення. Оскільки, як зазначалося, ірреальність становить обов'язкову сему преференційного значення, модально-часовий план однієї або обох предикативних частин завжди ірреальний. Створенню певного об'єктивно-модального плану як передумови формування преференційного значення у структурі висловлення сприяє вживання способових дієслівних форм, а саме дійсного, умовного і наказового способів.

У системі способів дієслова ірреальні способи завжди протиставлялися реальному – дійсному – способу, основне значення якого – представлення дії як такої, що реально здійснюється (теперішній час), здійснилася (минулий час) або здійсниться (майбутній час). Під час дослідження було з'ясовано, що дієслова дійсного способу можуть сприяти вираженню ірреального за своєю природою преференційного значення. Так, аналіз довів, що пропозиції у складі преференційних конструкцій із компаративом **краще**, репрезентовані дієсловами дійсного способу, мають переважно форму майбутнього часу наприклад: [Павло. *Все пропало, розорився, знищив хазяйство, яке було, зостався без хати, без землі, і вертатся на глум, на сміх усієї громаді!*] **Ні, краще** я тут помру, **ніж** вернуся старцем додому (І. Карпенко-Карий); *Але... секретар, бачиш, пуританин великий, боїться «обюрократитись» і краще* приймакуватиме, **аніж** послухається поради... начальника будівництва (І. Ле).

Предикатні лексеми в конструкціях такого типу різняться серед інших тим, що, виражені дієсловами у формі майбутнього часу, вони відображають ситуації вибору з метою майбутнього здійснення. Це пояснює

здатність форм майбутнього часу формувати значення преференційності й бути досить поширеним засобом його вираження. Форми майбутнього часу слугують комунікативній меті мовця повідомити про прийняте рішення, незалежно від того, має він намір його реалізовувати чи ні, наприклад: *[Еней – Евандрові:]... Так краще в сажівці втоплюся І краще очкурком вдавлюся, Ніж Турнові я покорюся* (І. Котляревський).

Хоча дієслова дійсного способу майбутнього часу визнаються домінантним засобом створення модально-часового плану преференційних конструкцій, а на думку деяких дослідників [1, с. 235], – єдиним, аналіз преференційних конструкцій доводить, що вживання в їх структурі дієслів у минулому часі, хоча обмежене, але можливе.

Часовий план минулого частіше мають преференційні конструкції з компаративом **скоріше**, оскільки значення ймовірності, який надає висловленню компаратив **скоріше**, не може обмежувати представлення пропозиції тільки дієсловами майбутнього часу або умовного способу, наприклад: *Глянувши Пимону в очі, він швидше відчув, аніж зрозумів страшний намір і зблід* (А. Шиян).

Форма теперішнього і минулого часу дієслів уживається в конструкціях, у яких преференційне значення виражається за допомогою лексем **віддавати перевагу**, **воліти**. Це пов'язано з особливостями семантики таких конструкцій, а саме з тим, що в них повідомляється про здійснений вибір мовця, про прийняте рішення – в минулому або щойно в процесі розмови, наприклад: *За малим винятком, одружені діти (притому у всіх суспільних верствах) воліють жити окремо* (І. Вільде); *[Яскрава краса і, як наслідок, підвищена привабливість для хлопців, заважала дівчатам зосередитися на навчанні.] Серце Ніни Павлівни віддавало перевагу скромним дітям...* (С. Кононенко). Це відрізняє їх від висловлень із компаративом **краще**, які є роздумом, на основі якого мовець або адресат лише може здійснити вибір і через це схильні до особових дієслів майбутнього часу.

Незважаючи на те, що преференційні конструкції дуже рідко служать засобом вираження спонування, сполучення компаратива **краще** з предикатом, вираженим дієсловом наказового способу, є часто вживаними, однак у структурі своєрідно організованих конструкцій, наприклад: *[Неофіт-раб. Знаєш, не зважуся я жінки навертати на нову віру.] Хай вже ліпше плаче по чистих шатах та по панській хаті, ніж має плакати по чистоті душі своєї й тіла* (Леся Українка).

Уживання дієслів у формі наказового способу в преференційних висловленнях пов'язано з віднесеністю їх до модальності здійснення: *Хай краще згорить, аніж потрапить до ваших рук! [– і зірка, яку майстрував він з такою ніжністю і любов'ю, спалахнула від воскової свічки яскравим полум'ям]* (В. Собко). Преференційні конструкції, предикативні частини яких виражені дієсловами наказового способу, набувають спонукального значення і допускають препозицію підрядної частини: *Фото ні до чого не зобов'язує, – всміхнувся льотчик, – та все ж краще згадай і подивись, ніж подивись і згадай* (О. Гончар), пор. *ніж подивитись і згадати, краще згадай і подивись*.

Поширеність преференційних конструкцій із предикатами умовного способу, значення якого визначається як «вірогідний, можливий або бажаний процес, реалізація якого пов'язується з наявністю тих або інших додаткових умов» [5, с. 421], можна пояснити близькістю преференційної семантики до семантики оптатива: виражаючи дію ірреальну, бажану, що може бути здійсненою за певних обставин, дієслова умовного способу в контексті імперативної ситуації природно сприймаються як переважні:

[Отаман.... Ти не по добрій волі... І бог простить, і Софрон вибачить, бо через твою упертість йому мука. Та мені так жаль Софрона, їй, правду кажу, що коли даліше будеш спритчатись, силою поведу тебе.

Василина. Ведіть, беріть!... Ріжте мене! Я буду кричати на все село, на весь двір, на всі горниці!] О, краще б я вродилася калікою, безокою, горбатою, кривою, краще б віспа скалічила мій вид, ніж мала уродитися хорошою на муку собі! (І. Карпенко-Карий).

Уживання форм інфінітива надає преференційному висловленню значення ірреальності, що є основою формування модальності оптатива:

– *[Пропала земля!*

– *Як пропала?*

– *Кажуть: суд одсудив...*

Немов хто гострий ніж вгородив у серце старій Мотрі...]

– *Краще б мені, сину, в домовині лежати, ніж таку чутку чути!* [– ледве вимовила Мотря крізь сльози] (Панас Мирний);

Використання форм оптатива в преференційному висловленні зумовлене наявністю в семантичній структурі преференційного значення порівняльної оцінки, оскільки бажана ситуація оцінюється позитивно, тоді як небажана – негативно. На цій основі формується преференційне значення.

Таким чином, одним із важливих чинників формування преференційного значення в структурі висловлення є морфологічні механізми представлення пропозитивного змісту.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Безпояско О. К. Грамматика української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 335 с.
3. Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис / В. А. Белошапкова. – М. : Высшая школа, 1977. – 248 с.
4. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис / В. Г. Гак. – М. : Высш. шк., 1986. – 220 с.
5. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1997. – 494 с.